

Kőszeghy Miklós (1964) ókortörténész, a KRE BTK Ókortörténeti Tanszékének docense. Kutatási területei: Izrael története a babilóni fogság előtt, Jeruzsálem története Kr. u. 70 előtt, héber epigráfia, Palesztina régészeti topográfiája.

Fény az alagút végén

Hizqiyya és Manasse, avagy Júda válaszára

Kőszeghy Miklós

A SILOAH-ALAGÚT

Néha mintha tényleg látszana a fény az alagút végén. Ám ha így érezzük, akkor biztosan nem a Siloah-alagútban járunk, hanem autóval száguldozunk az Alpok egyik modern alagútjában, valamely eldugott svájci hegyi kantonban. Mert a Siloah-alagútnak még a legvégén is éppen csak látszik a fény. S nemcsak azért, mert zseblámpáink csak valamivel jobbak ókori elődeiknél, a kanócos olajmécseknél. Az ok inkább az alagút kacskaringós vonalvezetése, s ezzel máris a problémák kellős közepén vagyunk. Mert hát igen, ezek a sémi mérnökök is megsejtettek valamit a technika mélységeiből, de még egyenes alagutat sem tudtak ásni – nem úgy, mint a görögök ekkoriban... Szóval ki a jobb? Hol ástak ügyesebben? Miért kacskaringós a Siloah-alagút? Fontosabb-e a világtörténelem menetében Szamosz Jeruzsálemnél csak azért, mert egy egyenes alagúttal büszkélkedhet? És még folytathatnánk a kérdések sorát, amelyek közt szép számmal akadna jó, rossz és megválaszolhatatlan egyaránt – csakúgy, mint iménti rövid felsorolásunkban. De talán többre jutunk, ha bemegyünk az alagútba. Mert lehet, hogy a végén talán mégiscsak felsejlő fény megvilágít valamit. Ha nem az alagutat, akkor talán a bibliai történetírás jellegzetességei közül néhányat.

1. JERUZSÁLEM ÉS JÚDA A KR. E. 8. SZÁZAD VÉGÉN

Jeruzsálem minden bizonnyal egyike a világ legérdekesebb városainak. A hamburgeres standok sem képesek feledtetni, hogy itt bizony csaknem mindig „térdfig járunk az ókorban”, bármerre lépünk akár az óvárosban, akár a modern elővárosok bármelyikében, bármikor számíthatunk rá, hogy élénk öltik az ókor. Ha a Héber Egyetem campusán kávézunk a Scopus-hegyen, akkor ott szürcsöljük ki csészénket, ahonnan egykor Titus vezényelt rohamot a lázadó város ellen. Ha kicsit nyugatra fordulunk a campustól, máris Anatotban, Jeremiás szülőfalujában vagyunk, vagyis Kr. u. 70-ből Kr. e. 600-ba ugrottunk. S elég lenne egy következő apró lépés, hogy megint más, új, de ókori kontextusba kerüljünk. Ha fentről nézünk rá Sion lányára, erre az ősrég metropoliszra, mondjuk egy térkép segítségével, akkor viszonylag könnyen rendet teremthetünk ebben az egyszerre posztmodern és ókori zűrzavarban.

A város (és itt most tekintsünk el a robbanásszerűen kifejlődött modern elővárosoktól), amelynek legrégebbi biztos említése az Amarna-archívumban található,¹ ma négy dombon terül el. E dombokat a mai szemlélő alig, vagy talán inkább sehogyan sem fedezi fel, mert a köztük levő völgyeket lassanként feltöltötte a város törmeléke. Az azonban bizonyos, hogy Jeruzsálem története e négy domb közül a Délkeleti-dombon kezdődött el. Itt uralkodott a kánaáni Jeruzsálem gyanúsan hettitának, de legalábbis részben anatóliai nevűnek látszó királya, Abdi-Hepa,² ide nyomult be Dávid alvezére, Joáb, itt építette fel palotáját Dávid, és itt lakott a hettita katonatiszt, Uriyyahu³ is, akinek felesége, Betsabe egyszer úgy intézte, hogy Dávid meglássa fürdés közben. Kacér cselekedete világtörténelmi lavinát indított el, de erről talán majd egy másik alkalommal szólunk részletesebben. A város Salamon korára kinőtte régi dombját, és észak felé kezdett terjeszkedni. Átcsapott a Délkeleti-dombtól északra elterülő Ófelen, s felkapaszkodott az Északkeleti-dombra, a mai Templom-hegyre. Jeruzsálem azonban még ekkor is igen kis város lehetett, 10-15 hektár kiter-

jedéssel, s legfeljebb 3-4 ezer főnyi lakossággal. Mérete valahol félúton lehetett a Jeruzsálemet leíró, a salomoni érárt távoli aranykornak érző bibliai szövegek adatai és a modern, hiperkritikus kutatás által megadott adatok között.⁴ Ez utóbbi, némely régészekre olyannyira jellemző módon, csak azt látja, amit kiástak. Ez még nem is volna baj, sőt még helyeselhetjük is. A baj akkor kezdődik, amikor azt hisszük: amit nem ástak ki, az nem is létezett. Lehet, hogy Salamon Jeruzsáleme nem rendelkezett földöntúli dimenziókkal, nem volt benne annyi ezüst, mint a kavics – de néhány rozszant viskónál, amelyek talán nem is léteztek, azért komolyabb képződményeket érdemes elképzelnünk.

Akármi volt is, a Kr. e. 722. esztendő jelentős változást hozott Jeruzsálem életében. Ebben az évben foglalta el Asszíria királya⁵ az ekkor már régi területének töredékére zsugorodott északi zsidó királyság fővárosát, Samáriát (Somront). Legkésőbb ekkor, de alighanem már korábban is megindultak a menekültek a még megmaradt déli zsidó állam, Júda felé, hogy ott folytassák identitásuknak megfelelő módon az életet. Jeruzsálem volt e migráció első számú célpontja, s a város fejlődése így újabb lendületet vett. A lakott terület kiterjedt az addig érintetlen Délnyugati-dombra, s a város lassanként elérte a babilóni fogság előtti legnagyobb kiterjedését, 25-30 hektárt (esetleg még ennél is többet), s legnagyobb lakosságtömegét, azaz körülbelül 10-12 ezer főt. Ezzel Jeruzsálem az adott korban és az adott térségben közepes nagyságú városnak számított. A Templomhegyen állt JHVH temploma,⁶ vele teljesen egybeépítve a királyi palota.⁷ A köznép apró házai a Délkeleti-dombon a domborzati viszonyokból adódóan a domb vonalát követő teraszokon álltak egymás mellett, a Délnyugati-dombot girbegurba, szűk sikátorok kusza halmazaként kell elképzelnünk. A lakosság kicsiny alapterületű házakban élt, s ha mondjuk Mezopotámia hatalmas palotáira tekintünk (nagyjából Hizqiyya idején – valamivel később – épülhetett Szín-ahhé-eriba óriási méretű „Párja nincs palota” nevű rezidenciája Ninivében, amely minden valószínűség szerint nagyobb alapterületen feküdt, mint a jeruzsálemi Délkeleti és az Északkeleti-domb együttesen), akkor a jeruzsálemi királyi palotakomplexum bizony szerény nyári laknak tűnik csupán.

Ám minden városi méretet, és minden ezzel összefüggő, a központi hatalomra háruló kommunális feladatot az adott állam méreteihez képest kell vizsgálnunk. A Hizqiyya király által vezetett, szerény erőforrások felett diszponáló államalakulat számára a korabeli Jeruzsálem lakosságának ellátása komoly kihívást jelenthetett. Békeidőben a fő gondot talán nem is annyira az élelem jelentette, hiszen Jeruzsálem lakói minden valószínűség szerint megművelték a város környékén elhelyezkedő földeket. Annál nagyobb nehézség volt békeidőben, ostrom esetén pedig még inkább, a vízellátás biztosítása. Jeruzsálem vízellátása több lábon álló rendszer volt. A téli időszak esőinek vizét a lakosság a házak mellé telepített ciszternában raktározta el, ameddig csak lehetett. Ez a készlet azonban nyilván a teljes felhasználás töredékét fedezhette csupán. A Délkeleti-dombtól keletre, a Qidron-völgy oldalában a város falától lőtávolságon belül elhelyezkedő Gihón-forrás volt a város vízellátásának bázisa.⁸ Ide jártak naponta vízért az asszonyok, s ha ez a forrás nem létezett volna, akkor Jeruzsálem sem válhatott volna várossá.

Jeruzsálem tehát a Kr. e. 8. század végén fejlődő város volt. Igaz, fejlődésének motorját nem saját gazdasági teljesítményének, hanem az északi országot elárasztó asszír invázióknak köszönhette. A politikai helyzet azonban nemcsak kedvező,

A 60 cm széles és 1,5 méter belmagasságú alagút

hanem kedvezőtlen hatásokat is gyakorolt Hizqiyya Jeruzsálemére. Az alagút megépítése tehát végső soron a város világpolitikai helyzetéből következően készült el.

2. AZ ALAGÚT: MÉRNÖKI TELJESÍTMÉNY ÉS POLITIKAI ELŐRELÁTÁS

Az asszírok egy kisállam számára enyhén szólva sem voltak ideális szomszédok. Mert hát miféle szomszéd az, aki folyvást az életünkre tör? Rossz szomszédság, „asszír” átok. És ezen a helyzeten az sem változtatott sokat, hogy a Nimrudban előkerült pompás királynéi sírok alapján úgy látszik, az asszír királyi családban időnként igen fontos szerephez juthattak az anyakirálynéi rangig emelkedő samáriai vagy jeruzsálemi királykisasszonyok. Elvégre a rokonság az egy ügy, a politika pedig egy másik. Júda egyetlen esélye a megmaradásra az lehetett, ha rendezett viszonyokat ápol a veszélyes távoli rokonokkal. Ám minden körülmények között szükséges volt a város vízellátásának biztosítására, ostrom esetére éppen úgy, mint a megnövekedett lakossági igényeket szem előtt tartva.

A király mérnökei előrelátó tervezés után remek munkát végeztek. Kihasználták a szikla természetes repedéseit, s kiástak egy ma 533 méter hosszúságú alagutat (az eredeti hossz a felirat és a régészeti terepbejáráson alapuló feltevések szerint is ennél több, kb. 620-630 méter lehetett), amelynek lejtése 0,07%. A repedések követése miatt az alagút S-re emlékeztető vonalon fut, a finom szintező munkát pedig minden valószínűség szerint próbálgató módszerrel, a víz segítségével igénybe véve végezték. A víz ezáltal a Gihón-forrásból beérkezett a Siloah-ciszternáig (talán innen az alagút modern neve: Siloah-alagút). A kutatás máig adós a ciszterna helyének meghatározásával. Bizonyos, hogy nem ott kell keresnünk az alagút eredeti végpontját, ahol ma van, de ennél pontosabb feleletet egyelőre azért nem találni, mert

Hadrianus korában az épülő új Jeruzsálem (Aelia Capitolina) köveit a környéken bányászták. Az is csak hipotézis – igaz, logikai alapon jónak tűnik –, hogy akárhol volt is ez a végpont, a városfalakon belül kellett elhelyezkednie.

Maga a munka kemény fizikai megterhelést jelenthetett a munkások számára. A csákányütések nyomában sűrű por szállt fel, ehhez társult az olajmécsesekől a fény mellett bőségesen áradó korom. A szűk méretek miatt egyszerre minden bizonyos csak egy munkás dolgozott a vágaton, amíg azután társa le nem váltotta. Az eredmény egy olyan alagút lett, amelyben egy mai átlagos magasságú ember éppen elfér, s ráadásul mindez nemcsak a magasságra, hanem a szélességre is igaz. Ha pedig éppen az alagútban gyalogolunk, akkor a víz jobb esetben a térdünkig, rosszabb esetben a mellünkig érhet. Persze, az ember tudja, hogy a következő lépésnél az alagút nem lesz mélyebb, mégis furcsa érzés a sötétben botorkálva tudni, hogy a létesítmény immár 2700 esztendeje szolgálja Jeruzsálem lakóit. Részben a vízzel, amit szállít, részben a turistáktól kapott belépőjegyek árával.

Az alagút elkészültéről két, egymástól független adatunk is van. Az egyik a 2Kir 20,20, amely kissé talányosan fogalmaz: *Ezékiás (azaz: Hizqiyya) egyéb dolgai, összes hőstette, és hogy hogyan készített tavat és vízvezetékét, hogy bevezesse a vizet a városba, meg vannak írva a Júda királyainak történetéről írt könyvben.* A szöveg minden valószínűség szerint a Siloah-alagútra és az ugyanilyen nevű ciszternára utal, ám teljes bizonyosságról nem beszélhetünk. Azt pedig talán mondanunk sem kell, hogy a Júda királyainak történetéről írt könyv az utolsó betűig elveszett.

A másik, ezt kiegészítő, illetve az információk tekintetében bőségesen meghaladó forrásunk az alagút déli végének közelében 1880-ban felfedezett Siloah-felirat. A feliratot 1880-ban játszadozó gyerekek találták meg, majd távolról sem játszadozó felnőttek akarták ellopni, hogy azután jó pénzért értékesítsék. Mivel a felirat az alagút falán helyezkedett el, megpróbálták mindenestől kivéni. Ám a szakszerűtlen munka következtében a feliratot tartalmazó kődarab a földre zuhant, s bal oldali harmadából egy jelentős rész kitörött. A felirat ma Isztambulban található, ám a kitörött rész soha többé nem került elő. A felirat 2600 évig épen maradt eredeti helyén egy olyan városban, amely bizony sosem volt a béke és a nyugalom szigete. Felfedezése után, a modern korban egy-két napon belül azonban jövátetetlenül károsodott – ezt akár szimbolikusnak is tekinthetjük.

A szöveget magyar nyelven Hahn István fordításában közöljük, saját kiegészítéseinket, a fordításhoz fűzött megjegyzéseinket bárki kényelmesen elérheti.⁹

1. [...]Az áttörés. És ez az áttörés története.
2. Amidőn [...] a fejszét egymás felé, és amikor még három könyöknyi (távolságot) kellett átfúrni, meghallotta az egyik a másik
3. kiáltását, mert repedés támadt a sziklában jobb felől és bal felől. És az áttörés
4. napján a fejszések elérték egymást, fejsze a fejszére csapott. És megindult
5. a víz a forrásból a ciszterna felé 1200 könyök (hosszúságú úton). Száz
6. könyök volt a szikla magassága a fejszések feje fölött.

A felirat minden jel szerint egy több darabból álló kompozíció részeként készült, ám a többi darabot soha senki nem írta meg. Az alagútban három olyan, előkészített, simára csiszolt felületet talál-

tak, amelyek nagyon hasonlítottak a Siloah-felirat elkészítéséhez használatos felirat helyére. Sajnos sosem tudjuk meg, mit szántak az üresen hagyott felületekre. Az is feltűnő, hogy a felirat csak a felület felét foglalja el. Hogy a másikra egy reliefet szántak, vagy esetleg egy másik szöveget? Ezt sem deríthetjük ki. Viszont az alagút ma is megvan, minimális belépti díj ellenében bárki végigmehet rajta (praktikus száraz ruhát magunkkal vinni), aki túri a szűk tér pszichikai nyomását. Komoly érv a szöveg Kr. e. 8. századi datálása ellen nem merült fel, a néhány komolytanra pedig nem érdemes szót vesztegetnünk.

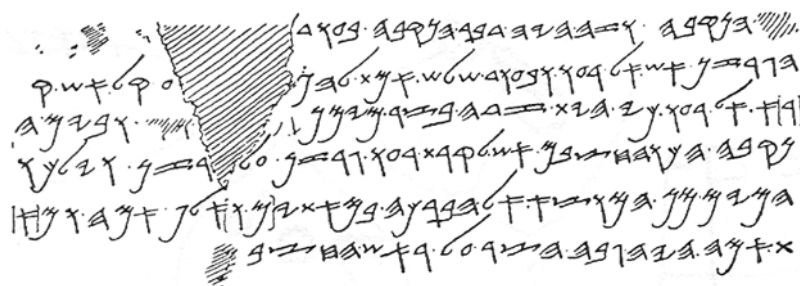
Az asszírok természetesen megbüntették a Kr. e. 701-ben ellenük lázadó Hizqiyyát, bár, mint mondtuk, egyre valószínűbbnek látszik, hogy a lázadót rokoni szálak fűzték Szín-ahhé-eribához. Talán ezért élte túl a város és a király is az asszírok büntető hadjáratát? Talán a várost viszonylagos jelentéktelensége mentette meg? Talán az asszír nagykirály célja csak az erődemonstráció volt, s ehhez az is elegendőnek bizonyult, hogy Hizqiyyát uralma városában mint a ketrec madara, olyanná tette? Vagy esetleg tényleg járvány ütötte fel a fejét az asszírok táborában, azaz az Úr angyala lángoló pallossal irtotta az asszír katonákat? Nem tudjuk, de az alagút teljesítette feladatát: szállította a vizet a városba, amiként ezt teszi mind a mai napig, rendületlenül.

HIZQIYYA: A JÁMBOR KIRÁLY LÁZADÁSA

A bibliai források és az újabb adatok fényében mindmáig keressük a választ arra a kérdésre, hogy miért lázadt fel Hizqiyya. Sokáig úgy hihette mindenki, hogy a növekvő erejű asszír adóprés, a külpolitikai függetlenség hiánya, esetleg Egyiptom bujtogatása miatt szánta rá magát a király a lázadásra. Mióta a nimrudi királynéi sírok felirataiból sejtjük, hogy Hizqiyya korában két királyné is zsidó, az egyik talán júdeai, a másik inkább izraeli származású lehetett (egy generációnyi különbséggel), eddigi magyarázataink immár nem tűnnek annyira szilárdnak. A lázadás minden esetben kockázatos, de Hizqiyya esetében mintha kontraindikált is lett volna. Hiszen ha vazallus volt, akkor világos játékszabályok vonatkoztak rá. Tudhatta, hogy ezeken belül maradván nem eshet különösebb bántódása, ám ezek áthágása életveszélyes. Talán vazallusi eskü és szerződés (*adê*) kötötte Asszíriához, s bűne csak az volt, hogy hozzájárult: a lázadó eqróniak hozzá vigyék foglyul ejtett királyukat, Padit? (Taylor-prizma II. 70 skk.) Esetleg az alagút építése, amely nyilvánvalóan egy ostromra való felkészülés eleme lehetett, eleve felért egy burkolt lázadással? Az sem lehetetlen, hogy egyiptomi bujtogatás, sőt talán egyiptomi nyomás állt a lázadás hátterében. Hiszen nemcsak Hizqiyya lázadt fel Asszíria ellen, hanem Eqrón, Askalon, sőt talán más tengerpart melletti, filiszteus városok is. Esetleg minden rokoni szál ellenére elviselhetetlenek lehettek az asszíroknak fizetett adók? De hát a lázadás után még többet kellett fizetni! A helyzet tragikusságát még a tömör bibliai beszámoló is jól érzékelteti:

Asszíria királya háromszáz talentum ezüstöt meg harminc talentum aranyat vetett ki Ezékiásra, Júda királyára. Ekkor odaadott Ezékiás minden ezüstöt, ami az Úr házában és a királyi palota kincstárában található volt. Ugyanekkor vágatta le Ezékiás az Úr temploma ajtószárnyainak és ajtófélfáinak az aranyborítását is, amivel maga Ezékiás, Júda királya borította be, és azt is odaadta Asszíria királyának. (2Kir 18,14–16)

A Siloah-felirat rajza

Így járt egy rokon. Ám Hizqiyya minden látszat ellenére csakugyan igen enyhe büntetést kapott. A Taylor-prizma szerint (III. 1 skk.) az eqróni lázadók hulláját a város körül felállított oszlopokon lengette a szél, amikor Júda királya megúszta adófizetéssel. Mindezek ellenére el kell ismernünk, az ókori Izrael történetével foglalkozó kutatás a felmerült újabb források bevonásával sem képes egyelőre megjelölni, mi volt az az ok, amely lázadásra készítette Hizqiyya királyt. Egy bizonyos csupán, a végeredmény katasztrofális lehetett. Ézsaiás könyvének egyik reánk maradt orákuluma találóan írja le a tökéletesen letarolt országot, amelyből csak Jeruzsálem, Sion lánya emelkedik ki, groteszk módon csak még inkább hangsúlyozva a pusztulás mértékét:

*Olyan maradt Sion leánya,
mint kunyhó a szőlőben,
mint csőszház az uborkaföldön.* (Ézs 1,8)

MANASSE: A GONOSZ KIRÁLY MEGMENTI A HELYZETET

1. A BIBLIAI FORRÁSOK

A rettenetes helyzetből való kievickélés Hizqiyya fiára, Manasséra várt. Arra a királyra, aki a deuteronomista teológia által befolyásolt ószövetségi történetírás szerint minden királyok leggonoszabbika volt: *Azt tette, amit rossznak lát az Úr, olyan utálatos dolgokat, mint azok a népek, amelyeket kiűzött az Úr Izrael fiai elől.* (2Kir 21,2)

Manasse bibliai bűnlajstroma elképesztő: Baal-oltárok építése az országban, bálványszobor készítése, az ég seregei előtti leborulás, templomépítés az idegen isteneknek a jeruzsálemi templom udvarán, halottidézés, előjeljóslás, jövőmondás, gyermekáldozat. Mindez már sok a rosszból, Manasse e beállítás szerint a történeti realitás mértékét messze túlhaladó módon diabolikussá vált. Hiába volt a prófétai intés, a király nem tért le a gonosz útjairól.

Ám ha kicsit elnézőbbek szeretnénk lenni vele, akkor el kell ismernünk, hogy cseppet sem volt könnyű helyzetben. Az ország romokban, a lázadó apa pihenni tért őseihez, az általa kirobbantott lázadást leverték, ám Hizqiyya a legjobb úton volt afelé, hogy legenda váljon belőle. Ami utána maradt – a megemelt adó, a szoros asszír ellenőrzés, az élni kell valahogy kőkemény kényszere –, nos, ezeket egyetlen nagyvonalú gesztussal a fiára hagyta. A bibliai beszámoló semmit sem mond arról, miként győzte le Manasse ezeket a nehézségeket. Helye és szándéka sincs rá. Adatait indirekt forrásnak értelmezve, a régészet eredményeit erőteljesen bevonva próbálta meg a kutatás árnyalni a róla szóló egyoldalúan negatív ítéletet.

2. ÚJABB ADATOK

A deuteronomista történetírás a bálványimádás visszaállítását tartja az új király legnagyobb bűnének. Ha ezt az érzelmekkel áthatott kifejezést kissé árnyalni akarjuk, akkor talán azt kellene mondanunk, hogy a deuteronomiumi teológia által egyedül elfogadhatónak tartott módon megvalósuló JHVH-tisztelet mellett visszahelyezte jogaiba a JHVH-vallás ősbibliai formáit. Ezeket Hizqiyya idejében illegitimnek bélyegezték, ám Manasse uralkodása alatt újra visszakapták legitimitásukat. Lehetséges, hogy a régi pogány kultuszok visszaállítása a vidéki gazdagabb és szegényebb lakosság széles köreinek egyetértésére támaszkodhatott? Lehet, hogy csupán egy türelmetlen, jeruzsálemi, monoteista módon jahvista klikk szenvedett átmeneti vereséget? Lehet, hogy a vidéki kultuszhelyek ekkor még túléltek az elpusztításukra irányuló, Jeruzsálemből kiinduló kísérleteket? Csak találgathatunk.

Az viszont tény, hogy Júda legtermékenyebb, délnyugati területeit Szín-ahhé-eriba büntetésből elcsatolta az országtól (vö. Taylor-prizma III. 20–30). Ebből pedig olyan feladat adódott, amely sem fontosságában, sem sürgető voltában nem maradt el a kultusz centralizációja mögött. Az állam lakossága ugyanis élelmezési nehézségekkel találta szembe magát. A hiányzó gabonatermés pótlását olyan területeken kellett megkísérelni, amelyeket egyébként, a jól termő területek megmaradása esetén aligha vontak volna művelés alá. Ennek a királyi törekvésnek köszönhető, hogy a Berseba környékén fekvő, mezőgazdasági művelésre éppen csak alkalmas területeken felfejlesztették a gabonatermesztést a Kr. e. 7. század elején, vagyis Manasse uralma alatt. Az is e sanyarú új helyzet számlájára írandó, hogy megnövekedett és intenzívebbé is vált a dombvidékeken lehetséges olíva- és szőlőtermesztés. Elvégre az olaj fontos népelelmezési cikk, a bor pedig – és erre számos utalást találunk az Ótestamentum lapjain – megvidámítja az emberek szívét. Márpedig Hizqiyya halála után erre igen nagy szükség lehetett. Ráadásul így olyan terményekhez jutott az állam, amelyeknek a gabonáénál sokkal kedvezőbb csereérték-arányuk volt.

Az csak feltételezés, viszont annak nem rossz, hogy Manasse részt vett az Arábia felől érkező karavánkereskedelem szervezésében. E fontos üzletbe bizonyára csakis asszír központi jóváhagyással szállhatott be, ráadásul a haszonból alighanem komoly részesedést kellett küldenie Ninivébe. Az asszír politika legkésőbb II. Sarrukín (Kr. e. 722–705) óta profitálni próbált a hatalmas Egyiptommal való kereskedelem forgalmából. A Kr. e. 7. század első harmadának végéig asszír részről nem történt komoly kísérlet Egyiptom megtámadására, a birodalom inkább a kereskedelmi forgalom lehetőségeinek kiaknázására törekedett. A Gáza mellett fekvő Tell-Dzsemme környékén feltárt és Manasse idejére datálható hatalmas méretű teve-temető arról árulkodik, hogy akkoriban élénk lehetett errefelé a kereskedelmi forgalom. Az ugyancsak itt talált ó-délarábiai betűkkel írt osztrakonok esetleg alátámaszthatják azt az elképzelést, hogy csakugyan az Arábia felé irányuló kereskedelem nyomai tárulnak elénk nemcsak Tell-Dzsemme környékén, hanem tőle keletre a Holt-tengerig nyúló széles sávban több helyen is. Hogy azután Mesullemet, Manasse felesége csakugyan arábiai nevet viselt-e, s hogy ez elősegítette-e az arábiai kereskedelmi vonal kiépítését – nos, e kérdéseket talán érdemesebb egyelőre nyitva hagynunk.

Az újabb adatok Manasse személyében tehát inkább egy pragmatikus politikust állítanak elénk, aki úgy cselekszik, ahogyan ezt a helyzet megköveteli. Írásunk hátralevő részében már csak egyetlen, igaz kézenfekvő kérdésre szeretnénk válaszolni. Mi az oka annak, hogy a bibliai megítélés és a történeti teljesítmény ebben az esetben ennyire távol esnek egymástól? Miért kap dicséretet Hizqiyya, aki tönkretette saját országát, s miért kap mindenkinél szigorúbb elítélést Manasse, aki pedig megmentette a megmenthetőt?

ÓSZÖVETSÉGI TÖRTÉNETÍRÁS¹⁰ ÉS MODERN HISTORIOGRÁFIA

1. AMIT A TÖRTÉNÉS AZ ÓSZÖVETSÉGI SZÖVEGEKTŐL VÁRHAT

Válaszunk az ószövetségi történetírás jellegzetességeiben rejthetik. A bibliai „történeti könyveket” a szokásos ókori keleti mércét tekintve is csak jobb híján nevezzük így. Az ókori Közel-Kelet gondolkodásában és irodalmában semmi sem létezett, ami akár csak nyomokban is emlékeztetne a modern nyugati, elemző és lehetőleg *sine ira et studio* megírt történeti munkákra. A bibliai történeti könyvek egyetlen sorát sem azért írták le, hogy a kései utókor a segítségükkel felvázolhasson egy nagyjából homogén képet az ókori Izrael és Júda történetéről. E történeti könyvek ráadásul csaknem valamennyi, bennük leírt történetnél később álltak össze egységes művé, így egészüket tekintve reflexióknak tekinthetők csupán. E könyvek bevallottan egyetlen szemléletnek, a monoteista jahvizmus eszmevilágának szolgálatában állnak. Így azután az egyes királyokat is e szemlélet alapján ítélik meg. Azt pedig könnyen beláthatjuk, hogy egy szigorúan monoteista, jahvista meggyőződésű király nem feltétlenül jó politikus. Hizqiyya a *Királyok könyvében* reánk hagyományozott alakja e speciális vallási nézőpontból szemlélve követendő példa, s ehhez

képest a külpolitikájából következő, Júdára zúduló katasztrófa csakis másodlagos lehet. Ugyanezt a gondolati sémát Manasse esetében is felhasználhatjuk: mivel ő nem követte az apja által (is) fémjelzett jahvista irányzatot, minden külpolitikai és belpolitikai kiválósága ellenére sem kaphatott jobb jellemzést annál, mint amit a *Királyok könyvében* olvashatunk róla. A *Királyok könyvében* azonban – és ezt nem árt hangsúlyoznunk – nem ferdítésről van szó, hanem egy meglehetősen éles kontúrokkal megrajzolt értékítéletéről. Maga a szöveg (szerzőivel és redaktoraival) meglepően modern, amikor például Hizqiyya és Manasse esetében is a Júda királyainak történetéről szóló könyvhöz utalja a más iránt is érdeklődő olvasót. Nem e jahvista körök hibája, hogy ez a könyv, alighanem sok másikkal együtt, nyomtalanul elveszett.

2. AZ ÓSZÖVETSÉG TÖRTÉNETI KÖNYVEI MINT TÖRTÉNETI FORRÁSOK

Minden nehézség ellenére mégis használnunk kell az Ószövetség történeti könyveit, ha az ókori Izrael és Júda történetét szeretnénk rekonstruálni. Egyfelől azért, mert semmi mással nem tudjuk helyettesíteni őket. Másfelől azért, mert a deuteronomiumi szerkesztés koránál (Kr. e. 6. század) jóval korábbi hagyományokat is tartalmaz. Ha pedig fegyelmezett irodalomkritikai munkával meg tudjuk állapítani, mely passzusok lehetnek e régi hagyományanyag darabjai, akkor néha csaknem kortársi eredetű információkhoz juthatunk. Harmadszor azért, mert egyéb írásos (esetünkben asszír) források adataival, valamint a régészeti kutatások eredményeivel egybevetve a korszak nélkülözhetetlen forrásai. Ráadásul az ókori keleti releváns szöveganyag, valamint a régészeti leletek száma napról napra nő, így a régóta ismert szövegbázist napról napra egyre újabb ismeretanyag birtokában tudjuk kérdezni. Ha pedig egy rég ismert forrást átgondoltan, mégis újszerűen kérdezzük, akkor meglepően új válaszokat adhat.

JEGYZETEK

- 1 Az egyiptomi Középbirodalom idejéből (Kr. e. 20–19. század) származó ún. Átokszövegekben (a fáraó egy rituálé keretében összeírt néhány agyagedényt, vagy agyagszobrot, amelyre az ellenséges városok, vagy személyek nevét írták fel) Jeruzsálem olvasata teljességgel bizonytalan. Így nem állíthatjuk, hogy a város ekkor már létezett. S ez még akkor is igaz, ha a város területéről egyébként ismerünk néhány e korból származó, azaz középső-bronzkori leletet. Az Amarna-levelek között azonban megtaláljuk Abdi-hepa, Ursalimmu (Jeruzsálem) királyának a fáraóhoz intézett leveleit, így semmi kétség: a Kr. e. 14. században Jeruzsálem már létezett, sőt egy miniatűr állam fővárosa volt.
- 2 A név igen érdekes. Részben sémi, részben azonban Hepat, anatóliai istennő nevét tartalmazza. Jelentése: 'Hepa(t) szolgálja'.
- 3 A hettita származású tiszttartó asszimilációjának magas fokát jól mutatja, hogy neve teljesen héber, s egyben a JHVH-hit hatását mutatja, amelyben jelentése: 'Fényem JHVH'.
- 4 Ez a radikális, főként régészek (pl. Israel Finkelstein) által képviselt álláspont néhol tényleg tarthatatlan, ám provokatív jellegével nagyban segíti a gondolkodást. Az irányzathoz lásd: I. Finkelstein – N. A. Silberman, *Keine Posunen vor Jericho*, Beck, München, 2003, 140–166.
- 5 Szándékosan nem fogalmazunk pontosabban. Az asszír források önmagukban is ellentmondóak, a bibliaiak részben rájuk támaszkodnak, részben alig ismert hagyományt közvetítenek felénk. Így csak annyit tudhatunk, hogy Samáriát vagy V. Sulmánu-asarédu, vagy II. Sarrukín csapatai foglalták el.
- 6 A Templom maga is régi és szűnni nem akaró vita tárgya a kutatásban. A kérdéskörhöz lásd: Kőszeghy Miklós: *Salamon, Új Mandátum*, Budapest, 2005, 60–99., valamint W. Zwickel, *Der salomonische Tempel*, Zabern, Mainz, 1999.
- 7 A palota esetleg hasonlíthatott a szíriai lelőhelyek közül többről is (pl. Alalakh/Tell Açana) ismert bit-hilani típushoz. A problémához lásd: Kőszeghy Miklós, *Salamon*, 85–89.
- 8 A Délkeleti-domb déli csücskénél Dávid és Salamon korában még létezett egy másik forrás, a Rógél-forrás. Ez azonban egy korábbi földrengés következtében beomlott, eliszaposodott, s Hizqiyya korára legfeljebb kútként használhatták.
- 9 Lásd ehhez: Kőszeghy Miklós, *Cseréplevelek, Új Mandátum*, Budapest, 2003, 97–98., valamint az ide tartozó lábjegyzeteket.
- 10 A kérdés máig egyetlen magyar nyelvű feldolgozása: Karasszon István, „Történetírás az ókori Izraelben”: uő, *Az Ószövetség fényei. Veterotestamentica*, Mundus, Budapest, 2002, 72–87.